

Ernest Mandel: Övergångsperiodens ekonomi

Ur **50 Years of World Revolution – An International Symposium**, 1968. Här översatt från versionen på [MIA](#). Översättning från engelska, Göran Källqvist.

Innehållsförteckning

1. Socialism i ett land eller permanent revolution.....	2
2. Marknadskategoriernas överlevande och försvinnande.....	4
3. Socialistisk planering och värdelagen.....	6
4. Stelbent eller flexibel planering.....	9
5. Investeringar och konsumtion.....	11
6. Materiella och moraliska drivkrafter.....	12
7. ”En enda individs ledning” eller arbetarnas självstyre.....	14
8. Privata jordbruk och kollektivjordbruk.....	15
9. Envälde och handel med den kapitalistiska världen.....	17
10. Ekonomiska relationer mellan arbetarstater.....	18

Frånsett några allmänna anmärkningar utspridda i **Den tyska ideologin, Kapitalet, Kritik av Gothaprogrammet** och i deras brevväxling, utvecklade inte Marx och Engels några systematiska uppfattningar om ekonomins organisering omedelbart efter störtandet av kapitalismen. Det var inget slumpmässigt förbiseende utan de avstod från det medvetet. Den historiska materialismens grundare menade att det inte var deras uppgift att formulera ett färdigt schema för det framtida samhället, eftersom detta samhälle bara kunde vara det konkreta resultatet av de förhållanden under vilka det skulle uppstå.¹

Även om Marx' och Engels' inställning är förståelig, kan man inte annat än beklaga den. Av välkända skäl började störtandet av kapitalismen i länder med en relativt underutvecklad industriell och kapitalistisk utveckling, medan Marx förutspådde att övergången till socialismen skulle vara resultatet av den mest avancerade kapitalistiska utvecklingen, och i flera centrala länder samtidigt. Under dessa speciella förhållanden har uppkomsten av ett nytt samhälle ersatt en konflikt med en annan. Det har ersatt konflikten mellan de kapitalistiska produktionsförhållandena och produktivkrafterna, vars tillväxt de hämmar, med en konflikt mellan ett mer avancerat produktionsätt och en utveckling av produktivkrafterna som ännu inte motsvarar den progressiva ekonomiska basens behov. Istället för att koncentrera sig på att skapa nya produktionsförhållanden och nya fördelningsnormer, har övergångssamhällets ledare tvingats rikta in sig på sina ansträngningar att utvidga själva produktivkrafterna. Övergångssamhällets byråkratiska deformation och degeneration, som

¹ Jmför t ex detta stycke i Engels' **I bostadsfrågan**: ”Att spekulera över hur ett framtidssamhälle skall reglera fördelningen av livsmedlen och bostäderna leder direkt in i *utopin*. Vi kan på sin höjd utifrån insikten i grundbetingelserna för samtliga hittillsvarande produktionsformer konstatera, att vissa av det hittillsvarande samhällets tillägnelseformer omöjliggöres med den kapitalistiska produktionens undergång. Även övergångsåtgärderna måste överallt rätta sig efter de för ögonblicket rådande förhållandena och vara väsentligt annorlunda i länder med småbruk än i länder med storgods o.s.v.” Friedrich Engels, **I bostadsfrågan**, på marxists.org.

beror på att revolutionen har isolerats i ett eller flera relativt underutvecklade länder, har redan förvärrat dessa nya motsättningar som Marx bara kunde uppfatta vagt.²

Enligt den metod som Marx använde för att studera det kapitalistiska produktionssättet, kunde en systematisk analys av övergångsperiodens allmänna kännetecken bli möjlig först när ekonomin framträder i sin redan mogna och stabiliserade form.³ Det är osannolikt att den framtida historien kommer att betrakta Sovjetunionens nuvarande ekonomi som en sådan form – för att inte nämna de andra länderna med en socialistisk ekonomisk bas. Det verkar förvisso möjligt att dra en del ekonomiska slutsatser från alla dessa länders redan rika och varierade erfarenheter. Men att systematisera dessa erfarenheter i en övergripande ekonomisk teori om övergångsperioden verkar förhastat, om än inte omöjligt, både på grund av att det saknas mer mogna former av denna ekonomi och svårigheten att skilja det som är speciellt för det *specifika sammanhanget* att ekonomin har uppstått i en underutvecklad omgivning från det som motsvarar dess *djupare historiska karaktär*.

Varje försök att formulera en ekonomisk teori om det kapitalistiska produktionssättet på basis av 1600-talets engelska och nederländska manufakturer var också dömt att delvis misslyckas. Fysiokraternas motgångar – de försökte formulera en allmän ekonomisk teori på grundval av verkligheten i ett fortfarande i huvudsak jordbruksbetonat Frankrike – är välkända, trots att jordbruket var grunden till en redan avancerad tillverknings-, handels- och finanskapitalism.

Men även utan en allmän ekonomisk teori om övergångsperioden – tills dess störtandet av kapitalismen i flera industriellt utvecklade länder gör det möjligt att iakttä hur en ekonomi av denna samhällstyp fungerar när den har befriats från behovet att genomföra en primitiv socialistisk ackumulation⁴ – är en mer systematisk analys av de viktigaste erfarenheterna av det ekonomiska uppbygget i de icke kapitalistiska länderna ändå meningsfull och nödvändig. Den är meningsfull eftersom den hjälper de revolutionära krafter som redan möter jämförbara fenomen eller kommer att göra det imorgon, att orientera sig politiskt. Den är nödvändig eftersom den gör det möjligt för oss att göra en marxistisk kritik av detta nya kapitel i den ekonomiska teorin utan att hämmas av konjunkturella aspekter och fraktionell polemik. Det går att formulera ett visst antal objektiva problem och viktiga alternativ, som i mycket stor utsträckning avgör den ekonomiska och sociala dynamiken under övergången mellan kapitalism och socialism i mindre utvecklade länder.

1. Socialism i ett land eller permanent revolution

Det första objektiva problemet var det avgörande historiska dilemma som bolsjevikerna stod inför efter att den första internationella revolutionära vågen hade dragit sig tillbaka – med början antingen 1921 eller 1923. De alternativ de stod inför måste formuleras rätt, eftersom stalinismens förfalskningar har skapat en hel del förvirring i detta avseende, till synes även bland bittra antistalinister.

Det har förstås alltid funnits ultravänsteristiska fatalistiska varianter, en mekanisk ekonomisk

2 I sina skrifter om Pariskommunen såg han tydligt risken för byråkratisering av samhället i övergång mellan kapitalism och socialism.

3 Jmfr det berömda stycket i inledningen till Grundrisse, där Marx, under behandlingen av den politiska ekonomins metod, poängterar att förvandlingen av ”konkret arbete” till ”abstrakt arbete”, till arbete i allmänhet som skapare av välbefinnande, blev möjligt först sedan det kapitalistiska produktionssättet hade skapat en sorts samhälle “där individerna med lätthet övergår från ett arbete till ett annat”. (Karl Marx, [Grunddragen](#), Inledning, på marxists.org).

4 Denna formulering har vi V M Smirnov att tacka för, och den användes första gången på ett mer omfattande sätt av Jevgenij Preobrazjenskij i hans **New Economics**, Clarendon Press, Oxford 1965, s 79-136.

determinism som har sitt ursprung hos Kautsky, för vilka världsrevolutionens uppbromsning eller till och med nederlag oundvikligen innebar en återgång till kapitalism (privatkapitalism eller statskapitalism) i Sovjetryssland.⁵

I deras ögon innebar omöjligheten att *fullborda* uppbygget av socialismen i ett land att det var omöjligt att *börja* bygga den. Ända sedan dess har anhängarna till denna teori utmärkt sig för sin oförmåga att på ett tillfredsställande sätt förklara den dynamik och de motsättningar som är speciella för sovjetekonomin (som de förgäves försöker begränsa till det kapitalistiska produktions-sättets grundläggande motsättningar), eller framförallt inlemma denna analys i en övergripande analys av den världsomfattande klasskampen. Om man utgår från det absurda antagandet att den kinesiska revolutionens seger var en seger för kapitalismen (!) eller att Vietnamkriget är en ”konflikt mellan imperialistmakter”, så är det svårt att förstå vad som har hänt i världen under 20 år.

Vänsteroppositionen i SUKP, för att inte tala om den internationella vänsteroppositionen eller den trotskistiska världsrörelse som uppstod ur den, delade aldrig denna förenklade uppfattning. För dem var kampen mot myten att det var möjligt att fullborda uppbygget av en socialistisk ekonomi i ett land just en kamp mot alla fatalistiska och mekaniska förvanskningar av marxismen. De insåg att det i slutändan var kampen mellan fientliga samhällskrafter som skulle avgöra de problem som orsakades av den första arbetarstatens isolering. Av detta skäl var just de personer som gick mot den stalinistiska myten om ”socialism i ett land” de första att lägga fram ett ekonomiskt program av påskyndad industrialisering och successiv kollektivisering av sovjetekonomin.⁶

Det fanns ingen motsättning mellan deras kamp att hindra sovjetstaten och Kommunistiska internationalen från att hämma världsrevolutionens utveckling – genom felaktiga taktiska råd, fel strategier eller ett otillåtet underordnande av kommunistpartiernas politik under sovjetdiplomatin föränderliga behov – och deras bestämda önskan att börja bygga en socialistisk ekonomi i Sovjetunionen. Tvärtom var det bara två sidor av samma grundläggande strategi. Vänsteroppositionen insåg att det var oundvikligt med en konflikt mellan de socialistiska och kapitalistiska krafterna både i Sovjetunionen och utomlands, och de försökte skapa så gynnsamma förhållanden som möjligt för denna kamp genom att öka de proletära krafternas specifika vikt i Sovjetunionen och internationellt.

Historiens dom har givit dem rätt. Erfarenheterna har inte bekräftat tesen att ett manövrerande mellan klasserna på ett varaktigt sätt kan undvika ett utbrott av den oundvikliga kampen mellan fientliga samhällskrafter. Både konflikten med kulakerna och med imperialismen var oundviklig. Det enda som Stalinfraktionens eklektiska och kortsiktiga politik gjorde var att skapa förhållanden där dessa konflikter kunde bryta ut överraskande, där varningarna från de som förutspådde dem inte hördes, och där åtgärder i syfte att skaffa bästa möjliga strategiska position för att inleda dem inte vidtogs i tid.⁷

5 Exempelvis den tes – som (på Pannekoeks uppmuntran) försvarades av det tyska KAPD (*Kommunistische Arbeiterpartei Deutschlands* – Tysklands kommunistiska arbetarparti) och av Bordiga – att kapitalismen hade återinförts i Sovjetunionen efter införandet av den Nya ekonomiska politiken (NEP). Dessa obevisade antaganden är inget annat än en direkt ättling till de åsikter som försvarades av socialdemokrater som var fientligt inställda till oktoberrevolutionen, i synnerhet Otto Bauer (**Bolschewismus oder Sozialdemokratie**).

6 Så tidigt som 1923 förespråkade Trotskij, i [Den nya kursen](#), en återgång till sovjetdemokrati samtidigt med en påskyndad planerad industrialisering.

7 Jag kommer senare att återkomma till de katastrofala konsekvenserna av att fördröja industrialiseringen och införandet av en gradvis kollektivisering av jordbruket – i synnerhet att det fick Stalinfraktionen att snabbt

Historiskt kommer problemet att bygga socialismen att lösas först av världsrevolutionen. Det är bara i detta sammanhang som de bristande proportionerna, förvanskningarna och de mest extrema motsättningarna definitivt kommer att övervinnas. Men medan den isolerade arbetarstaten eller gruppen av arbetarstater väntar på världsrevolutions seger – som det segerrika proletariatet har alla intressen av att påskynda, med alla medel som verkligen bidrar till detta mål – kan den inte nöja sig med att på ett provisoriskt sätt hantera sina löpande ekonomiska affärer i väntan på en förändring av den internationella situationen. Den måste ta itu med uppbygget av socialismen, om så bara för att det är det enda sättet att minska de borgerliga och småborgerliga krafternas inflytande i sitt eget samhälle.

Det svar som teorin om den permanenta revolutionen ger på frågan om vad som måste göras i händelse av en isolerad seger för den socialistiska revolutionen i ett eller en liten grupp underutvecklade länder är därför en kombination av flera delar. De tre viktigaste komponenterna är: främja en utvidgning av världsrevolutionen, börja bygga en socialistisk ekonomi och utveckla den socialistiska ekonomin.

2. Marknadskategoriernas överlevande och försvinnande

Omedelbart efter oktoberrevolutionens seger, och speciellt under krigskommunismen, föreställde sig de kommunistiska teoretikerna uppbygget av en socialistisk ekonomi huvudsakligen som att marknaden och penningekonomin försvann, omedelbart och fullständigt. I Tyskland hade olika ekonomer liknande ståndpunkter under debatterna om hur en socialisering av ekonomin skulle ske under den tyska revolutionens inledande faser (framförallt upprättandet av sovjetrepubliken i Bayern).⁸

Men denna teoretiska samsyn förändrades i och med införandet av Nya ekonomiska politiken (NEP), mindre i syfte att rättfärdiga den taktiska svängningen än utifrån en bättre förståelse av verkligheten och i detta avseende en återgång till den marxistiska traditionen.⁹ Det visade sig att speciellt i förhållandena mellan jordbruket (i hög grad privat eller kooperativ) och industrin, liksom mellan arbetarna och staten, var det lämpligast att behålla pengar och marknadsrelationer för att maximera den ekonomiska tillväxten och på bästa sätt försvara arbetarnas intressen som konsumenter.

Deltagarna i de ekonomiska debatterna i Sovjetunionen på 1920-talet uppfattade inte helt de objektiva källorna och teoretiska förklaringarna till de omedelbara lärdomarna av erfarenheterna. Efter Stalinfraktionens definitiva seger ersattes objektiva teoretiska studier fullständigt av en ursäktande pragmatism, helt utan vetenskapligt värde. På detta sätt uppstod de välkända stalinistiska formuleringarna, att värdelagen är en ”obeveklig objektiv lag i det socialistiska samhället” och att den förblir giltig som ett resultat av att det existerar ”två olika egendomsformer: nationaliserad egendom och gruppegendom”. Vi behöver knappast understryka att dessa förklaringar inte har mycket gemensamt med marxistisk teori.¹⁰

genomföra en total tvångskollektivisering av jordbruket efter 1928.

8 Se Nikolaj Bucharin, **Ökonomik der Transformationsperiode**, och speciellt Otto Neurath, **Wesen und Weg der Sozialisierung**, München 1919.

9 I synnerhet Kautskys verk, **Das Erfurter Programm**, 9:e utgåvan, Dietz Verlag, Stuttgart 1908, som han skrev 1892, skolade flera generationer marxister, inklusive de ryska marxisterna.

Idag kan vi bättre förstå att marknadskategorierna främst överlever under övergångsperioden från kapitalism till socialism på grund av produktivkrafternas otillräckliga utveckling, som inte tillåter att alla varor som produceras fördelas fysiskt i enlighet med den mängd arbete som varje enskild producent har tillhandahållit. Den otillräckliga tillgången på bruksvärden håller bytesvärdet vid liv, i så måtto som den tvingar varje producent att behålla det privata ägandet av sin arbetskraft och byta den mot en lön, som utgör ett intyg för att kunna tillägna sig en strikt begränsad men *ospecificerad del* av hela den mängd varor och tjänster som samhället producerat. Att avskaffa konsumtionsvarornas karaktär som varor skulle leda till att denna lön ersattes med just *begränsade fysiska ransoner*. Det skulle oundvikligen leda till att utbyte återuppstod (först av produkterna själva och sedan av ransoneringskupongerna), eftersom de inte skulle täcka alla behov och eftersom dessa behov till sin intensitet skiljer sig mellan olika individer. Under dessa omständigheter tillåter vidmakthållandet av en penningstandard att man kan använda verktyget bokslut och utdelning, som på en och samma gång är flexibelt, bättre balanserat och mer benäget att respektera arbetarnas egna beslut på konsumtionsområdet.¹¹

Medan arbetskraftens reproduktion på konsumtionsområdet således styrs av verkliga marknadsförhållanden, som baseras på ett verkligt utbyte som innefattar ett ägarbyte,¹² så har användningen av penningstandarder i relationerna mellan offentligt ägda företag bara en marknadsform utan att innebära verkliga marknadsförhållanden. Eftersom konsumtionsvarornas produktionskostnader och försäljningspris beräknas i pengar, är det enklare att göra samma beräkningar även för produktionsvaror. Produktionskostnaderna för dessa varor skulle givetvis kunna beräknas i arbetstimmar, och omvandlingstabeller mellan dessa arbetstimmar och penningstandarden skulle kunna användas för att beräkna *insatsen* av råvaror och maskiner i kostnaden för att producera konsumtionsvaror. Men den metoden krånglar till bokföringsoperationerna i onödan, utan att på något sätt förändra produktionsprocessens verklighet eller cirkulationen av produktions- och konsumtionsmedel i landet.

Att marknaden och penningkategorier överlever visar sig således vara oundvikligt under övergångsperioden från kapitalism till socialism. Men att de gör det medför en rad ekonomiska och sociala konsekvenser som hamnar i motsättning till vad som är absolut nödvändigt i ett samhälle som bygger socialismen. Längre fram ska jag analysera hur viktigt det är att samhället planerar för detta överlevande. Låt mig här bara nämna de viktigaste sociala aspekterna. När pengar och marknads ekonomi överlever så vidmakthålls de gamla formerna för alienering och dessutom uppstår nya former.¹³ Marknads- och penningförhållanden är en av de viktigaste källorna till faran för byråkratisering av staten och samhället. Genom att fortsätta att vara centralt för det dagliga livet, uppmuntrar förkärleken för att försvara *egna intressen* också att tendensen till privat *berikande*, etc., etc. består och återuppstår.

10 Behöver vi påminna om, att enligt Marx, "Det ... endast [är] produkterna av självständiga, inbördes oberoende privatarbeten, som gentemot varandra kan fungera som varor." **Kapitalet**, första bandet, kapitel 1, avdelning 2.

11 Om producenterna inte kan ta självständiga beslut avseende konsumtionen, finns det, i avsaknad av ett överflöd av bruksvärden en risk för att deras arbetet kommer att tendera att bli tvångsarbete.

12 Men detta gäller inte tjänster. Utifrån de resurser som samhället är berett att satsa på tjänster, kan de fördelas på basis av behoven av sjukvård, utbildning, stadstransporter, elektricitet, bränsle eller boende.

13 Se t ex den artikel som publicerades i den tjeckoslovakiska veckotidningen **Literarni Noviny** på sommaren 1967, som kopplade den senaste utvecklingen av prostitution i landet till det faktum att "individuell rikedom är måttstocken för att bedöma individers värde i Tjeckoslovakien. En person med hög levnadsstandard är en '*lepsi*' (ett bättre element); en med låg levnadsstandard är en '*necenny*' (en värdelös person) ..." Se även den sovjetiska domarens anmärkningsvärda svar till poeten Brodski vid dennes rättegång: "Hur kan du bevisa att du inte är en parasit om du bara tjänar 50 rubel i månaden?"

Det är ett mekaniskt, icke dialektiskt resonemang att hävda, att eftersom det sist och slutligen är produktivkrafternas otillräckliga utveckling som gör att marknadskategorierna överlever, så måste de förstnämnda först utvecklas maximalt – till och med genom att uppmuntra icke socialistiska motiv – för att senare, när det väl finns ett överflöd, inleda ett övergripande angrepp på individuell själviskhet. Det går inte att på detta sätt skilja mellan ekonomiska och sociala processer, som måste *kombineras* för att skapa ett verkligt socialistiskt samhälle. Jag kommer inte här att diskutera det på intet vis bevisade antagandet att ”materiella motiv” och ”marknadsmekanismer” ensamma gör det möjligt att maximera produktion och tillväxt. Men jag måste betona att det inte finns någon anledning att förvänta sig att produktivkrafternas utveckling automatiskt kommer att underlätta kampen mot individuell själviskhet. Tvärtom är det mer logiskt att anta, att om den ekonomiska förvaltningen i flera decennier baserar sig på privata intressen, så kommer det att skapa ett alldeles skevt socialt beteendemönster som kommer att stelna när man når en högre produktionsnivå. Den ekonomiska och sociala utvecklingen i Sovjetunionen, Östtyskland och Tjeckoslovakien under de senaste 15 åren bekräftar detta antagande.

Den marxistiska dialektiken kräver därför en ekonomisk politik som inte får gå med på alltför mycket kortsiktig pragmatism, och ständigt kombinerar en *tendens* att behålla marknadskategorierna så länge de behövs med en tendens att uppmuntra att de försvinner så mycket som möjligt. Vi får inte tänka oss att dessa kategorier försvinner som resultatet av en ”enda handling” av samhället, utan som en successiv tendens som måste börja mycket tidigt och sedan utvidgas vartefter de materiella och intellektuella resurserna ökar. Jag har på andra ställen analyserat de ekonomiska förutsättningar som möjliggör detta bortvittrande av marknadskategorierna.¹⁴ Det säger sig själv att denna process vägleds av ett urval av prioriteringar (de behov som samhället tillfredsställer utan hänsyn till enskilda insatser eller produktivitet), och detta urval måste göras demokratiskt av den arbetande befolkningens stora massa.

Det är bara genom att på detta sätt kombinera användningen av marknadskategorier med att främja att de försvinner, som dialektiken mellan mål och medel tillämpas på ett verkningsfullt sätt. På så sätt skapas gradvis de socialistiska förhållandenas *praktiska vanor* – förutan vilka uppbygget av ett nytt samhälle ser ut som en utopi.

3. Socialistisk planering och värdelagen

”Förvisso kan *ingen sorts* samhälle förhindra att den arbetstid som står till samhällets förfogande på ett eller annat sätt reglerar produktionen. Men så länge denna reglering inte genomförs genom att samhället direkt och medvetet kontrollerar sin arbetstid – vilket bara är möjligt med ett gemensamt ägande – utan med hjälp av varuprisernas rörelser, förblir saker och ting som du redan så träffande har beskrivit dem i **Deutsch-Französische Jahrbücher...**”, skrev Marx till Engels den 8 januari 1868.¹⁵ Detta är i korthet den grundläggande motsättningen mellan en ekonomi som styrs av en medveten plan och en ekonomi som styrs av värdelagen.

En ekonomi som *styrs* av värdelagen är en ekonomi där produktionen, och därmed investeringarna, regleras av *effektiv efterfrågan*. Det som i huvudsak verkar här är inte så mycket olika starka behov hos olika individer. Det avgörande är skillnaderna i inkomst. Således riktas produktionen in på att

¹⁴ Mandel, [Marxismens ekonomiska teori](#), på marxistarkiv.se, kapitel 17.

¹⁵ Marx/Engels, **Selected Correspondence**, Moskva: Progress Publishers, 1955, s 199.

tillfredsställa de privilegierade skiktens behov först. Produktionen av lyxartiklar stimuleras innan befolkningsmassornas grundläggande behov är uppfyllda. Hyran i moderna bostäder lämnas åt ”marknadslagarna”, så att de bara blir tillgängliga för de översta inkomstskikten. Eftersom marknadslagarna, som verkar på det *enskilda företags nivå*, säger att social konsumtion (utbildning, sjukvård, vissa offentliga tjänster) är ”olönsam”, så offras den systematiskt för en mer ”lönsam” enskild konsumtion. Ty enskild konsumtion är i form av varor som produceras för att säljas med vinst. Det är uppenbart att en ekonomi som styrs på detta sätt rör sig bort från socialismen snarare än i riktning mot den, även om det skulle göra det möjligt att öka ekonomins tillväxttakt. Logiken hos en sådan utveckling medför att investeringsbesluten alltmer tas på enskild företagsnivå. Till sammans med decentraliserade investeringar, återskapar en produktion som styrs av marknadslagarna successivt den kapitalistiska ekonomins ekonomiska svängningar, där perioder av överinvesteringar följs av perioder av underinvesteringar, periodvis arbetslöshet, överproduktion, etc., etc.

En ekonomi som styrs av en plan innebär tvärtom att samhällets relativt knappa resurser inte fördelas blint (”bakom ryggen på producenterna-konsumenterna”) med hjälp av värdelagens inverkan, utan fördelas medvetet i enlighet med tidigare fastslagna prioriteringar. Sådana genomtänkta val av prioriteringar är det enda sättet att inleda processen att avskaffa de proletära förhållandena och arbetarnas alienering. Denna process går varken att förverkliga under en allsmäktig och despotisk byråkratis styre, som i det stalinistiska Sovjetunionen, eller under en alltmer dominerande marknads styre, som i Jugoslavien. En kombination av byråkratisk despoti och marknadsanarki kan inte i något avseende anses vare en giltig alternativ lösning.

Ett genomtänkt och medvetet val av prioriteringar innebär inte att ekonomisk redovisning ”ignoreras” eller ”ringaktas”. Det betyder bara att (1) denna redovisning görs med vetenskapligt fastslagna produktionskostnader och inte i försäljningspriser; (2) dessa kostnader inlemmas i ett övergripande system av ekonomiska relationer där inga beståndsdelar utelämnas;¹⁶ (3) de styr inte automatiskt investeringarna.

Strängt taget skulle kostnader kunna avgöra investeringsbeslut bara i fall ”allt annat är lika”, för att använda de nyklassiska ekonomernas formulering, som nästan aldrig inträffar.

Långt från att gynna ”ekonomiskt förnuft” gör denna sammanblandning mellan ”värdelagen” och ”ekonomiska kostnadsberäkningar” – som leder till det absurda antagandet om en ”socialistisk marknadsekonomi” som nu är så populärt i Östeuropa¹⁷ – tvärtom ekonomin allt mindre förnuftig och den har också en benägenhet att kombinera marknadsekonomins gissel med det byråkratiska godtyckets fördärv. Ingen ekonomi med en socialistisk grund kan tolerera att värdelagen regerar *fullständigt*. Överallt, även i Jugoslavien, fortsätter regeringarna att bestämma priserna eller på mer

16 Speciellt inte glömma bort att i beräkningarna av ett investeringsprojekt ta med kostnaderna för infrastruktur och vägbyggen; kostnader för att transportera råvaror och färdiga produkter; de skador det orsakar på naturen (och indirekta konsekvenser som luft- och vattenföroreningar); och en bedömning av de samhällsliga kostnader som överföring av arbetskraft, behovet att bygga bostäder, skolor och distributionscentraler, etc. för med sig. I det kapitalistiska systemet tas ingen hänsyn till dessa kostnader när enskilda företags ”lönsamhet” beräknas, eftersom de socialiseras (staten tar ansvar för dem), eller helt enkelt förbises. Att ta med dessa delar vid beräkningarna i en socialiserad ekonomi ökar dess förnuft och vetenskapliga karaktär.

17 Se, t ex, Ulbrichts *Die Bedeutung des Werkes Das Kapital von Karl Marx für die Schaffung des entwickelten gesellschaftlichen Systems des Sozialismus in der DDR und den Kampf gegen das staatsmonopolistische Herrschaftssystem in Westdeutschland*, i **Neues Deutschland**, nr 13, september 1967.

eller mindre avgörande sätt påverka hur de uppstår. Ingenstans är försäljningspriser ”ekonomiskt reella” priser. Av detta följer en rad förvrängningar, som varje ny reform förändrar eller försvagar utan att kunna eliminera dem. Allra viktigast är att förvrängningarna medför att den ekonomiska verkligheten förlorar sin tydlighet, och det blir nästan omöjligt att beräkna verkliga produktionskostnader. För att undanröja dessa svårigheter är det först av allt nödvändigt att införa ett system med dubbel bokföring på alla nivåer, ett system skulle skilja verkliga produktionskostnader från penningberäkningar som baseras på mer eller mindre godtyckliga ”priser” vid köp och försäljning. Det är den första förutsättningen för att de centrala myndigheterna, och ännu viktigare producentkollektiven i företagen, ska kunna ta *kloka* beslut – dvs. med den minsta oumbärliga information som de har tillgång till.

I historisk mening finns det en grundläggande motsättning mellan planeringsprincipen och värdelagen. Jevgenij Preobrazjenskij har äran av att vara den förste som klargjorde denna motsättning och formulerade den grundläggande ekonomiska lagen under övergångsepoken från kapitalism till socialism – som är att planeringsprincipen successivt ersätter marknadsprincipen.¹⁸ Tanken att detta ersättande måste bli en successiv process innebär vidare att värdelagen inte kan ”avskaffas” i ett enda slag i övergångssamhället mellan kapitalism och socialism, lika lite som varuproduktionen kan det.¹⁹ Den fortsätter till stor del – men inte fullständigt eller automatiskt – att styra den enkla varuproduktionen inom jordbruket och hantverket. Den fortsätter därmed att *påverka* – men inte helt styra – utbytet mellan den offentliga och privata sektorn. Den påverkar likaså fördelningen av de totala resurser som används för produktion av konsumtionsvaror inom de olika branscher som producerar för ”slutkonsumenten”.

I denna, men bara denna, mening kan man säga att planen kan ”använda värdelagen” (mer exakt, marknadsmekanismerna) för att underlätta en snabbare och mer exakt anpassning av tillgången på konsumtionsvaror till efterfrågan, och ta hänsyn till elasticiteten i denna efterfrågan både avseende inkomster (och deras struktur) och priser (som planen kan förändra). Det är den förnuftiga kärnan i Libermanreformerna som för närvarande genomförs i Sovjetunionen.

Men marknadsmekanismerna är inte de enda eller viktigaste verktyg som planen kan använda för att uppnå sitt mål. Matematiska ekonomiska beräkningar,²⁰ direkta samråd med konsumenter, diskussioner i församlingar på basnivå kan användas med samma mål att balansera tillgång och efterfrågan. De har ofta den dubbla fördelen att göra det möjligt att få en riktigare och mer demokratisk representation av medborgarnas önsknings och genomföra ekonomiska justeringar i förhand istället för efteråt, vilket minskar slöseriet och omkostnaderna betydligt.

18 Jevgenij Preobrazjenskij, **The New Economics**, Oxford: Clarendon Press, s 136-146.

19 Trotskij (**Den förrådda revolutionen**, på marxistarkiv.se, s 30) talar till och med om att varucirkulationen under övergångsfasen från kapitalism till socialism ”utvidgas vitt och brett”. Men sammanhanget tyder på att han ansåg att den utvidgade varuproduktionen huvudsakligen berodde på att den enorma naturhushållningssektor som fanns på Ryssland landsbygd försvann (de sektorer ”som producerade för att konsumeras på plats”). Det är i denna mening som hans formulering måste förstås: ”Alla slag av produkter och tjänster börjar för första gången i historien att utväxlas.” (*Ibid.*). Det gäller givetvis inte för länder som är mer utvecklade än Ryssland 1917, och där naturhushållning och självförsörjningsjordbruk till stor del har försvunnit under kapitalismen. Det gäller heller inte dagens Sovjetunionen, världens andra industrination, där det utan tvekan finns materiella förhållanden för att marknadskategorierna kan börja försvinna.

20 Exempelvis skulle kurvor för hur hushållsutgifter omstruktureras avseende olika grupper av varor och tjänster för olika inkomst kategorier kunna beräknas, under förutsättning att det inte skedde några förvrängningar eller plötsliga prisförändringar, och under förutsättning att dessa kurvor redan täckte ett tillräckligt antal år under vilka en viss utgiftsstruktur började förändras.

4. Stelbent eller flexibel planering

Nära förknippat med frågan om de ömsesidiga förhållandena mellan planen och marknaden är frågan om planeringens former och metoder: stelbent eller flexibel, centraliserad eller decentraliserad. Debatten om detta har till stor del påverkats och förvirrats av den vanliga enda utgångspunkten – den stalinistiska ”modellen” för planering – som är överdetaljerad och övercentraliserad.²¹

Avsidsdorna hos denna ”modell” är otaliga. Och jag räknade upp dem när det ännu inte var på modet i officiella kommunistiska kretsar att ställa dem vid skampålen.²² Dessutom behöver vi inte acceptera tesen att denna modell ”passade” perioden av ”extensiv” industrialisering men att dess användbarhet försvinner när man måste övergå till ”intensiv” industrialisering. Redan före Andra världskriget, för att inte tala om det första decenniet efter kriget, hade ökningen av alltmer detaljerade och motsägelsefulla normer inom den fysiska produktionen, penningkostnaderna, kvaliteten, ”råvaruekonomin”, de totala lönerna, antalet arbetstimmar, sorten och omfattningen av den produktion som ”påtvungades” företagen, en tendens att orsaka allmän oreda. Planens viktigaste mål – som vid den tiden var fysiska produktionsmål – förverkligades oftast genom att bryta mot andra normer, dvs. genom att rakt ut gå mot planen (köpa råvaror på ”svarta börsen”, anställa ännu mer arbetskraft, använda olagliga mellanhänder, etc.). Den sortens ekonomisk förvaltning orsakade ett betydande slöseri.

Denna stalinistiska ”modell” var inte bara resultatet av bristande erfarenheter, analytiska fel i teorin och praktiken, eller begreppsmässiga luckor. Inte heller var det en automatisk eller oundviklig återspeglning av landets fattigdom eller produktivkrafternas otillräckliga utveckling. Den återspeglade istället en viss samhällelig statlig maktstruktur i Sovjetunionen. Sist och slutligen motsvarade den övercentraliserade och överdetaljerade planeringen varken den primitiva socialistiska ackumulatio- nens intressen eller Sovjetunionens intressen som en stor stat. Den motsvarade en privilegierad kasts intressen och en politisk ”ledarskapsmodell” som fruktade och systematiskt avrådde allt kritiskt tänkande, initiativ eller demokratiska diskussioner, och som bara försökte betona ”fördelen” med mekanisk lydnad eller kryperier nerifrån inför den högsta byråkratiska hierarkin och godtycklig arrogans uppifrån och neråt.

Behovet att förändra denna planeringsmodell uppstod inte när den upphörde att ge resultat i ordets absoluta mening, utan när den hade uttömt sin användbarhet ur byråkratins egen synvinkel. De på varandra följande reformerna av modellen (först under Chrusjtjov och sedan under Libermans överinseende i Sovjetunionen, och de olika varianterna i Polen, Östtyskland, Ungern, Tjeckoslovakien, Bulgarien, etc.) har haft en benägenhet att ersätta ”order” uppifrån med automatiska ekonomiska mekanismer eller ”betingade reflexer”. Det har återspeglat en utvidgning av regimens bas inom byråkratin – där den politiska partibyråkratin har ersatts av en teknokratisk och ”ekonomisk” byråkrati – men inte inom folket.

Ty så fort problemet betraktas med utgångspunkt från en effektiv, fungerande socialistisk arbetar- demokrati, ogiltigförklaras fullständigt det dilemma som majoriteten av ”reformivrare” i Öst och

21 Se i detta avseende speciellt Janos Kornais arbete, **Over-centralization in Economic Administration**; David Gullicks artikel (*Initiative and Independence of Soviet Plant Managers*, i **American Slavic and Eastern European Review**, oktober 1952); och Joseph S. Berliners (*The Informal Organization of the Soviet Firm* i **The Quarterly Journal of Economics**, augusti 1952), etc., etc.

22 **Marxismens ekonomiska teori**, s 204-218. Se även min artikel *La Réforme de la Planification Sovietique et ses Implications* i **Les Temps Modernes**, juni 1965.

deras försvarare i Väst är fångade i (och som låter så här: antingen byråkratisk övercentralisering eller marknadsmekanismer, godtyckliga order uppifrån eller automatiska ekonomiska incitament). Utifrån arbetarmassornas synvinkel är de uppoffringar som det byråkratiska godtycket påtvingar dem varken mer eller mindre "acceptabla" än de uppoffringar som de blinda marknadsmekanismerna ålägger dem. De utgör bara två olika former för samma alienering. Även när vissa uppoffringar är objektivt oundvikliga, förlorar de sin värsta skärpa först när de är resultatet av fria diskussioner och majoritetsomröstning, dvs. när *proletariatet i sin helhet* frivilligt går med på dem.²³

Det verkliga svaret på detta dilemma är alltså varken övercentraliserad eller överdetaljerad planering enligt Stalins modell, eller en alltför flexibel och decentraliserad planering utifrån det nya jugoslaviska systemet, utan en demokratiskt centralistisk planering under en nationell kongress av arbetarråd som till sin stora majoritet utgörs av verkliga arbetare.²⁴ Kongressen ska välja mellan olika planeringsvarianter, och de flesta debatterna ska vara offentliga och med en opposition närvarande. Planeringsmyndigheterna ska var strikt underordnad kongressen, och den ska ha rätt att efter en fri diskussion upphäva alla beslut på företagen som skulle riskera planens inre sammanhang eller genomförande.

Under dessa förhållanden skulle planen fullständigt överge de *detaljerade* order till företagen som Stalin var så förtjust i, men omvänt skulle den inte övergå till "materiella motiv" och "finansiella mekanismer" för att genomföra huvuddelen av sina mål. Stora investeringar ska i allmänhet fortfarande beslutas centralt i enlighet med en prioritetsordning som avgjorts demokratiskt. Företagen ska bara ha ansvar för reparationer och "mindre investeringar". Företagens lönsamhet ska mindre främjas av jakten på profiter av försäljning än av ansträngningar att sänka kostnaderna utan att försämra kvalitén. Övervakning med hjälp av index eller "inspektörer" som skickats ut uppifrån ska ersättas av arbetarkollektivens övervakning. Arbetarkollektiven ska ha ett materiellt intresse i de resultat som företagen uppnår, men bara inom vissa gränser, för att inte förvärta inkomstskillnaderna inom arbetarklassen. Arbetarinitiativ uppmuntras genom att de fritt kan delta i beslutsfattandet *på alla nivåer* (allra viktigast på politisk nivå) istället för att omständligt delta i att lista ut detaljerna, något som i det långa loppet blir demoraliserande (eftersom det ger intryck av tomma diskussioner, där resultaten helt beror på en rad faktorer som de intresserade parterna oftast inte har någon som helst kontroll över).

5. Investeringar och konsumtion

Den objektiva källan till alla de speciella problem och motsättningar som har drabbat de länder som sedan 1917 har avskaffat kapitalismen, är till syvende och sist att de måste genomföra en "primitiv socialistisk ackumulation" samtidigt som de bygger ett nytt samhälle. Detta behov härrör från revolutionens tillfälliga isolering i en relativt underutvecklad del av världen.

Men även om denna kombination i sig själv är oundviklig innan kapitalismen har störtats i de industriellt utvecklade länderna, så följer av det ingalunda att det också är oundvikligt med en sänkt

23 Erfarenheterna i Jugoslavien har bekräftat den utopiska och ursäktande karaktären hos åsikten att självstyre på företagsnivå avproletariserar arbetarna. Genom att marknadsekonomin medför risk för att arbetslöshet återuppstår, liksom att arbetare på vissa företag bestraffas för felaktiga beslut (överinvesteringar, etc.) på andra företag, så är de långt från att ha blivit "herrar över sitt öde".

24 Detta ska säkerställas genom att den stora majoriteten av deltagarna på kongressen ska ha en maximal inkomst, för att på så sätt förhindra att arbetarråden till största delen representeras av byråkrater.

levnadsstandard eller väldigt begränsade förbättringar av den privata konsumtionen under övergångsfasen från kapitalism till socialism ens i relativt underutvecklade länder. Att dessa fenomen uppträdde när det socialistiska uppbygget inleddes i Sovjetunionen och Östeuropa var resultatet av stalinismens speciella samhällsekonomiska politik, och var i själva verket till enorm skada för socialismen. I ögonen på massorna i väst likställde det socialismen med en regim där nedslående åtstramningar och en oinspirerande levnadsstandard gick hand i hand med ofta omåttliga privilegier för härskarna.

Den stalinistiska byråkratins ekonomiska politik grundade sig på två obevisade antaganden: att en maximal investeringstakt garanterade snabbast ekonomiska tillväxt, och att en riktigt snabb ekonomisk tillväxt krävde att den tunga industrins utveckling skulle få absolut prioritet. Men dessa två uppfattningar klarar inte en kritisk granskning ur teoretisk synvinkel, i synnerhet som de bortser från de återverkningar som olika givna konsumtionsnivåer för producenterna får på effektivitet och arbetsproduktivitet. Den praktiska tillämpningen av dem i Sovjetunionen och flera så kallade folkrepubliker har lett till flera planeringsfel, ouppfyllda mål och en mängd bristande proportioner, och således till onödiga och undvikbara uppoffringar för folken i fråga. Samma eller bättre resultat kunde ha uppnåtts med en lägre ackumulationstakt som hade kompensrats med en snabbare ökning av produktiviteten tack vare en snabbare ökning av producenternas levnadsstandard.

Den marxistiska teorin och de praktiska erfarenheterna ledde till liknande slutsatser: de tillgängliga resurserna kan inte godtyckligt delas upp mellan investeringar och konsumtion och anta att den största ackumulationsfonden kommer att ge den högsta tillväxttakten. Det uppstår ett mer komplicerat och nyansrikt samspel (som dessutom är teoretiskt möjligt att beräkna) mellan investeringar och konsumtion, så att en *optimal* ekonomi som ger den snabbaste och mest välbalanserade tillväxten aldrig kommer att sammanfalla med en *maximal* investeringstakt.

Det som gäller ur en övergripande synvinkel gör det ännu mer för specifika sektorer. I bästa fall kan man med framgång vädja till massornas offervilja under en viss period för att få dem att acceptera vissa begränsningar av sin konsumtion. Men långsiktiga inskränkningar av matkonsumtion och förlängda perioder av brist på bostäder i nya industriella centrum framkallar oundvikligen allvarliga samhällskriser som inte kan undgå att få negativa effekter på arbetsproduktivitetens tillväxttakt.

I själva verket är ovan nämnda obevisade antaganden bara de stalinistiska teoretikernas rationalisering av det allvarliga politiska misstag som Stalins fraktion i SUKP begick och dess konsekvenser, dvs. att den sovjetiska ledningen *dröjde* med att inleda en påskyndad industrialisering. Detta dröjsmål tvingade byråkratin att hoppa över stadier, dvs. ta resurser ur den löpande konsumtionsfonden för att uppnå en bas för den tunga industrin under en period av 5 eller till och med 4 år istället för en period på 8-10 år.²⁵ På detta sätt ökade de uppoffringar av konsumtionen som påtvingades producenterna betydligt, och orsakade i sin tur en avkastning på investeringarna som var mycket lägre än beräknat.

Det måste förstas att den viktigaste produktivkraften för att bygga socialismen är de alltmer kunniga och medvetna individernas produktiva förmåga. Det är därför "arbetskraftens samtliga reproduktionskostnader" (både fonderna för privat konsumtion och kostnaderna för utbildning, fortbildning, kultur och det ekonomiska och politiska systemets demokratiska funktionssätt) ingalunda kan

25 Se i detta avseende de exakta siffror som återopas i min [Marxismens ekonomiska teori](#), s 366-369.

betraktas som ”förluster” ur investeringarnas eller den ekonomiska tillväxtens synvinkel. Ur socialistisk synvinkel utgör de i slutändan istället den mest ”lönsamma” investeringen.

6. Materiella och moraliska drivkrafter

Frågan om att använda materiella och moraliska drivkrafter under uppbygget av socialismen måste analyseras både ur makroekonomisk och mikroekonomisk synvinkel, från både samhällets och individens utgångspunkt. Vi har just sett att tillväxttakten inte bara kan knytas till investeringsresurserna. Både producenternas absoluta konsumtionsnivå och hur fort denna nivå ökar påverkar i sin tur den ekonomiska tillväxten. Det innebär, att ur makroekonomisk synvinkel är en regelbunden ökning av producenternas levnadsstandard ett ”materiellt motiv” som är oundgängligt för att bygga socialismen. Att ”upphäva” det kan bara leda till att vi faller in i voluntarism eller röjer vägen för allvarliga svårigheter.

Men detta allmänna uttalande löser inte problemet: det bara presenterar det. Den verkliga svårigheten verkar vara att gå från detta allmänna problem till det specifika problemet med de olika klassernas, samhällsskiktens och individernas uppträdande.

En annan punkt kan dock anses vara fastställd. Vad gäller den enkla varuproduktionen (jordbruk och privat hantverksproduktion) finns det små möjligheter att uppnå en ökad produktion, och framförallt vidmakthålla den i det långa loppet, om den inte åtföljs av en ökning av realinkomsterna. Om staten eller marknaden regelbundet tillägnar sig böndernas merprodukt eller kompenserar den med en att större mängd banksedlar för vilka de får samma mängd industriprodukter (konsumtions- eller produktionsvaror), så kommer de att tendera att återgå till en till stor del slutna naturhushållning.²⁶ Produktionsökningen kommer att förbli blygsam och inte annat än minimalt ge upphov till en övergripande ekonomisk tillväxt.

Måste samma logik tillämpas på arbetarnas individuella produktivitet? Det minsta som kan sägas är att de historiska erfarenheterna i detta avseende är långtifrån entydiga. I själva verket ledde tekniker som stachanovismen till att det skapades en ny arbetsdelning inom arbetsstyrkan, som ökade vissas produktivitet genom att minska andras. Det är osannolikt att de övergripande fördelarna var särskilt stora, speciellt om man tar hänsyn till det missnöje som sådana metoder oundvikligen måste orsaka inom arbetarklassen och deras negativa effekt på arbetsproduktiviteten.

Samma observation gäller ackordsarbete och alla tekniker att intensifiera arbetet, taktökningar, etc. För att dessa tekniker ska gynna produktiviteten – om vi bortser från vissa tvångsmetoder som är otillåtliga i länder med en socialistisk ekonomisk bas – måste faktiskt de ”materiella drivkrafterna” vara mycket betydande. Men i allmänhet är dessa drivkrafter blygsamma, om inte till och med marginella. För att den ökade produktiviteten ska ge netto- och inte bara bruttotillväxt, måste den ökade nedskrivningen av arbetsstyrkan (inklusive de ökade kostnaderna för olyckor eller fler sjukdomar, undernäring, etc.) tas med i beräkningen. Nettovinsten kommer vanligtvis att visa sig vara föga imponerande om inte icke existerande, för att inte tala om de negativa effekter som dessa tekniker får på proletariatets enhet och kampvilja.

²⁶ I Polen har detta under senare år skapat den berömda ”gris- och hästcykeln”: de resurser som bönderna får genom att öka försäljningen av skinka investeras i ökad spannmålsproduktion – som används för att föda upp ännu fler hästar på de privata jordbruken, vilket gör det möjligt med ökad grisuppfödning.

Av alla dessa skäl ger tekniker som ökar produktiviteten genom att höja den tekniska nivån och arbetets organisering i slutändan mycket bättre resultat än de som uppnås med tekniker som ökar den individuella produktiviteten. Och sådana tekniker kräver sparsam användning av enskilda materiella motiv. De gynnas mest av kollektiva bonusar eller utdelning av de extra resultat som företagen uppnår. Dessutom har sådana drivkrafter fördelen att de gynnar arbetarklassens sammanhållning och inre solidaritet – det vill säga i så måtto som företagets trångsynthet bestämt bekämpas.

Då återstår den självklara nödvändigheten att främja producenternas tekniska och kulturella utbildning. Teoretiskt borde inte denna utbildning vara källa till materiella fördelar när samhället väl har tagit över utgifterna för den, när dessa utgifter hanteras gemensamt och inte finansieras av producenten själv eller hans familj.²⁷ I praktiken skulle en fullständig frånvaro av fördelar verka i motsatt riktning, om så bara på grund av det extra arbete och ansträngningar som det innebär att försöka skaffa sig utbildning.

Det kan således övervägas om en bonus för utbildning är berättigad enligt den leninistiska traditionen i frågan, så länge man inser att denna skillnad i ersättning för enkelt arbete och arbete med lång utbildning, mellan kroppsarbete och intellektuellt arbete, medför viss risk för degeneration av samhället under övergång från kapitalism till socialism.²⁸ Allt måste göras för att minska dessa faror till ett minimum: strikt följa regeln att begränsa parti- och statliga funktionärens lön till yrkesutbildade arbetares lön, strängt begränsad andel högavlönade element i de representativa organen, tydlig respekt för basmedlemmarnas rätt att kritisera och kontrollera dessa element, att alla arbetare ska ha tillgång till alla informationskällor och läromedel, socialistisk demokrati på det politiska området, tendensfrihet och rätt att bilda partier som baserar sig på socialismen, diskussionsfrihet och vetenskaplig, konstnärlig frihet och frihet för litterärt skapande, etc., etc.

Betydelsen av ”moraliska drivkrafter” sticker ut ännu mer, eftersom ”materiella drivkrafter” för individer inte är särskilt lönsamma ekonomiskt inom storindustrin och verkar socialt i motsatt riktning. Men ”moraliska drivkrafter” – dvs. massornas hängivenhet till revolutionen, deras skapande entusiasm, deras medvetna deltagande i uppbygget av socialismen – går i det långa loppet inte att upprätthålla om de inte åtföljs av att statens och ekonomins förvaltning baseras på samma massor. Utan massornas deltagande i diskussionen och beslutsfattandet finns det en risk att ”moraliska drivkrafter” gradvis kommer att inskränkas till enbart voluntaristiska förmaningar med allt mindre effekt på de produktiva ansträngningarna.

7. ”En enda individs ledning” eller arbetarnas självstyre

Under Stalinperioden utvidgades gradvis principen om ”en enda individs ledning av produktionsprocessen” (*edinonatjalje*), som Lenin förespråkade under speciella omständigheter och som i princip bara var tillämpbar på tekniska processer, till allt som handlade om ekonomisk förvaltning.²⁹

27 Jmfr Engels, [Anti-Dühring](#), på marxists.org, kapitlet ”Enkelt och sammansatt arbete”.

28 Jmfr Lenin: [Sovjetmaktens närmaste uppgifter](#), på marxistarkiv.se, s 7: ”Höga löner verkar obestridligen demoraliserande både på sovjetmakten ... och på arbetarmassan.”

29 Vissa av Lenins formuleringar var klart tvetydiga. Se speciellt [ibid](#), s 20: ”Ju beslutsammare vi nu måste gå in för en skoningslöst fast makt, för enskilda personers diktatur rörande bestämda arbetsprocesser, i bestämda moment av de rent verkställande funktionerna, desto mer mångskiftande måste formerna och metoderna för kontrollen nedifrån vara för att man skall kunna eliminera varje spår av möjlighet att vanställa sovjetmakten, för att man oavslått och outtröttligt skall kunna rensa bort byråkratins ogräs.” Se även s 16-17 om ”underordnande under en vilja”.

Till och med fackföreningarnas motvikt avskaffades successivt, en motvikt som otvivelaktigt existerade faktiskt, om än inte i lagen, ända fram tills dess femårsplanerna inleddes. Denna förut-sättning ifrågasattes varken under Chrusjtjovperioden eller efter den, trots "avstaliniseringen" och ett successivt stärkande av fackföreningsledarnas rätt att förhandla inom företagen.

Detta system överensstämmer inte med de marxistiska traditionen i frågan.³⁰ Det kommer med nödvändighet att å ena sidan leda till att den ekonomiska och politiska makten samlas i en byråkratis händer, och omvänt till bristande intresse för produktionsprocessen från producentmassornas sida. Det berövar arbetet att bygga socialismen sin möjligtvis kraftfullaste impuls.

Det är, som Engels betonade, å andra sidan odiskutabelt att teknologins utveckling visar på behovet att individer underkastar sig en central makt, både i stora fabriker och för ekonomin i sin helhet. Det enda sättet att undkomma detta är att återgå till enskild hantverksproduktion eller genom att underkasta sig de blinda marknadskrafternas mycket mer alienerande herravälde. Men att de enskilda producenterna oundvikligen underordnar sig under en medveten centraliserande makt innebär inte nödvändigtvis byråkratism, diktatur eller despoti, om denna makt inte längre utses uppifrån och då är oåterkallelig, utan väljs av gräsrotterna och kan avsättas av väljarna efter behag. Som jag har poängterat på andra ställen,³¹ blandar de kritiker som ifrågasätter om detta är möjligt ihop maktens sociala rötter med de tekniska formerna för dess tillämpning.

"De som kontrollerar den samhälleliga merprodukten kontrollerar i slutändan hela samhället." Denna Trotskijs tanke, som han tog från Marx, innebär att ett byråkratiskt skikts kontroll över samhället bara går att undvika om kontrollen över den samhälleliga merprodukten bestämt tillhör massan av producenter själva. Nyckeln till arbetarnas verkliga självstyre är att företagets ledande organ (arbetarråden) väljs och kan avsättas av all personal i fabriken, och att alla tekniska och kommersiella tjänstemän är underordnade dessa organ.

Men den verkliga samhälleliga merprodukten uppstår inte på enskild företagsnivå utan på den övergripande ekonomiska nivån. Om de "associerade producenterna", som en del av sin rätt att förfoga över sina arbetsprodukter, vägrar underordna sig de centrala myndigheterna, så kommer de inte att öka utan istället minska sin frihet att ta effektiva beslut. Ty genom att göra det skulle de i det långa loppet underkasta sig de spontana marknadskrafternas blinda tyranni. Om arbetarna delegerar rätten att förfoga sina arbetsprodukter till en central myndighet (arbetarrådets kongress) – som väljs av arbetarna, som de kontrollerar, och vars sammansättning de själva kan förändra om oroande tecken skulle visa sig – så garanterar och stärker det i slutändan arbetarnas makt att ta beslut.

Rätten att sköta företaget där de arbetar är en sak för arbetarna; att *utöva* denna rätt *på ett effektivt sätt* är något annat. Den blockeras ständigt av rester från det förflutna (brist på kultur och kunskaper; stora bekymmer på andra områden, i första hand att trygga sin familjs dagliga levebröd; bristande intresse på grund av bristande medvetenhet, etc., etc.). Dessutom hindras den ofta av själva övergångsperiodens samhällsekonomiska verklighet: otillräcklig information; bristande kontakter med arbetskamraterna på lokal, regional och nationell nivå; påtvingade begränsningar av friheten till inspektion och diskussion; och arbetsdagens överdrivna längd. Det är i själva verket

30 Jmfr Engels' debatt med anarkisterna i [Om auktoritet](#), där han hävdar behovet av en centraliserad makt på fabriker, men klargör att denna makt måste härröra antingen från valda delegater eller från majoritetsbeslut i en allmän församling.

31 Jag analyserade denna fråga i detalj i min bok [Marx ekonomiska tänkande](#), på marxistarkiv.se, s 78-82.

dessa sistnämnda faktorer som i slutändan är avgörande för vilken riktning utvecklingen får. När deras blockerande roll ökar finns det risk för att arbetarnas förvaltning kommer att ha en benägenhet att bli en snara. Vartefter dessa faktorer försvinner kommer arbetarnas förvaltning att alltmer bli en realitet.

Den viktigaste faktorn är otvivelaktigt en radikal minskning av arbetsdagen, som skulle göra det möjligt att verkligen – och inte i fantasin – dela upp alla producenters arbetsdag mellan direkt produktion och samhällelig förvaltning i ordets breda mening (inte bara på företagsnivå utan också i samhället, regionen och landet – både inom den egentliga produktionssektorn och inom den bredare sociala, politiska och kulturella sfären). Bara detta kan säkerställa en successiv integrering av de produktiva och ackumulerande funktionerna.

8. Privata jordbruk och kollektivjordbruk

Det är välkänt att marxismens klassiker var mot att tvångsavskaffa småjordbruken. Småbönderna skulle inlemmas i den socialiserade ekonomin först efter att de blivit fullt övertygade om dess fördelar.³²

Engels tänkte sig inte att bevarandet av en privat jordbrukssektor i en socialiserad ekonomi skulle skapa några allvarliga problem för ekonomin. Det beror på att han analyserade frågan för länder där industrin redan kunde förse landsbygden med en ökande flod av varor, och där detta utbyte mellan stad och landsbygd inte i någon betydande omfattning skulle tillåta en primitiv ackumulation av privat kapital, eftersom arbetsproduktiviteten var större i industrin än i jordbruket.

Erfarenheterna från Sovjetunionen och senare från de så kallade folkrepublikerna, och från Jugoslavien och Kina, har visat att frågan är mycket mer komplicerad i relativt underutvecklade länder där bönderna utgör en majoritet av befolkningen. Dessa erfarenheter bekräftar att alla försök att med våld avskaffa småböndernas ägor, antingen deras mark eller en viktig del av böndernas arbetsprodukter, bara kan leda till katastrofala resultat för jordbruksproduktionen. Den minskade jordbruksproduktionen under perioden av ”tvångskollektiviseringar” i Sovjetunionen, och senare under andra fasen av Stora språnget framåt i Kina, vittnar om att det är omöjligt för arbetarstater att *tvunga* miljontals bönder att utföra ett *effektivt* jordbruksarbete när de varken får vinst eller tillfredsställelse av det. Det finns liknande erfarenheter, om än i mindre katastrofal omfattning, i flera östeuropeiska länder på 1950-talet, speciellt Polen och Ungern.

Men erfarenheterna har också visat att försök att införliva ett i huvudsak privat jordbruk i en i grund och botten socialiserad ekonomi i underutvecklade länder oundvikligen skapar ökande spänningar och motsättningar som kan hota själva grunden till planeringen och det socialiserade ägandet. Dessa erfarenheter under NEP-perioden i Sovjetunionen har sedan dess till stor del bekräftats i Östeuropa, speciellt i Polen.

När jordbruket är helt eller huvudsakligen privat och den socialiserade industrin fortfarande är svag är privata bönder avgörande för att ge arbetarna mat, eftersom ekonomin är för svag för att göra det med hjälp av import. Men bondeklassen är inte homogen. Redan direkt efter en jämlik jordbruksreform tenderar den att snabbt delas upp i rika, mellan- och fattigbönder. Säljbara överskott uppstår bara hos de första två grupperna, och dessa överskott samlas alltmer i händerna på enbart de rika

32 Friedrich Engels, [Bondefrågan i Frankrike och Tyskland](#), på marxists.org.

bönderna. Och de vill sälja detta överskott *lönsamt*. Om industrin är svag leder en kapitulation för denna tendens till att en allt större del av den samhällseliga merprodukten överförs till privat ackumulation istället för till socialistisk ackumulation.³³ Men att under samma omständigheter gå mot detta tryck innebär en risk för ”spannmålsstrejk från leverantörerna”, dvs. svält för arbetarna.

En nödvändig utgångspunkt för att lösa detta problem är att inse böndernas heterogena karaktär. Det är uppenbart, att i en situation med låg industrialisering har de rika bönderna, och även en del av mellanbönderna, inget intresse av att ge upp det privata ägandet av sina produkter. Men det är också uppenbart att den ökande ojämlikhet bland bönderna som en privat produktion snabbt och oundvikligt skapar, skiljer ut ett skikt fattigbönder vars ynkliga inkomster på intet vis uppmuntrar dem att till varje pris klamra sig fast vid sina privata minijordbruk (för att inte tala om jordbruksarbetarna på de stora godsen och plantagearbetarna, som i nästan alla underutvecklade länder är redo att direkt efter en socialistisk revolution experimentera med kollektivjordbruk). Arbetarstaterna måste därför prioritera en organisering av kooperativ- och/eller kollektivjordbruk dit i huvudsak fattigbönder och lantbruksarbetare kommer att ansluta sig. Ända från början måste dessa lantbruk få investeringar och krediter som gör det möjligt för dem att arbeta med en produktivitet som är långt högre än den privata sektorn. De måste snabbt kunna garantera sina medlemmar en levnadsstandard och bekvämlighet som är högre än mellanböndernas och till och med en del av de rika böndernas.

Enbart skapandet av en sådan sektor – om än fortfarande en minoritetssektor och baserad på att en del av bönderna verkligen och fullständigt frivilligt ansluter sig – skulle starta en hel rad mekanismer som skulle säkerställa att motsättningarna mellan det privata jordbruket och den socialiserade ekonomin gradvis löser sig. Städerna livsmedelsförsörjning skulle snabbt befrias från de rika böndernas monopol.³⁴ Konkurrensen mellan de kollektiviserade och de privata jordbrukssektorerna skulle bromsa den stadiga prisökning på jordbruksprodukter med vilken de rika bönderna skulle suga åt sig en allt större del av den samhällseliga merprodukten. Exemplet med kooperativ- och kollektivjordbrukens högre produktivitet och levnadsnivå skulle gradvis dra en allt större del av mellanbönderna till den offentliga sektorn. Införlivandet av dem i den socialiserade ekonomin skulle inte ske med hjälp av terror eller genom att sänka deras levnadsstandard, utan genom att höja den. Det skulle undvika de ökande sociala spänningarna på landsbygden med alla sina negativa konsekvenser.

Det katastrofala misstag som Stalinfraktionen begick i Sovjetunionen bestod av att fördröja både en successiv kollektivisering av jordbruket och en påskyndad industrialisering, som skulle ha skapat den mekaniska bas som är oundgänglig för en jordbrukskollektivisering.³⁵ Beslutet att gå mot hotet från kulakerna blev förhastat och panikartat på grund av att faran var oförutsedd. Åtgärden tog formen av *tvångskollektivisering*, där de redan befintliga traktorerna och jordbruksmaskinerna inte räckte till för att säkerställa en högre produktivitetsnivå för de på detta sätt skapade kolchoserna.

33 Lenin betonade helt riktigt att enkel varuproduktion ständigt har en tendens att återskapa kapitalism. Se Lenin, [Om naturaskatten](#), på marxistarkiv.se.

34 Det har redan ägt rum i Jugoslavien, där jordbrukets gemensamma del, som bara kontrollerar 15% av jorden, producerar mer än en tredjedel av jordbruksprodukterna. Allmänt sett kan den jordbrukspolitik som sedan mitten av 1950-talet har förts i Jugoslavien anses vara riktig. (Se E Kardelj, *Les Problèmes de la Politique Socialiste dans les Campagnes*, Paris: Editions La Nef, 1960.)

35 I [Bönderna och sovjetmakten: 1928-1930. En studie av kollektiviseringen i Sovjetunionen](#), på marxistarkiv.se, konstaterar Moshe Lewin att bygget av traktorfabriken i Tsaritsyn [idag Volgograd] hade beslutats så tidigt som 1924, men att ingenting i praktiken påbörjades förrän 1929. 1928-1929 hade därför 70% av de gamla och nya kolchoserna inga traktorer.

Detta blev källan till de katastrofala resultaten under 30 års stalinistisk jordbrukspolitik.³⁶

9. Envælde och handel med den kapitalistiska världen

De sovjetiska ledarna valde inte en i huvudsak despotisk utvecklingsväg för ekonomin i sitt land på grund av vare sig ett teoretiskt misstag eller att de överskattade Sovjetunionens ekonomiska resurser. För dem verkade denna väg vara den enda möjliga före revolutionens seger i de industriellt utvecklade länderna. På grund av den imperialistiska storindustrins överlägsenhet kan inget relativt underutvecklat land lyckas industrialisera sig i konkurrens med världsmarknaden. Ett statligt monopol på utrikeshandeln är en oundgänglig skyddsbarriär som har gjort det möjligt för länder som Sovjetunionen, Polen och Jugoslavien, för att inte tala om Kina, att skapa en första grundläggande industriell infrastruktur.

Men en utveckling i skydd av ett monopol på utrikeshandeln och en rent despotisk utveckling är helt klart två olika uppfattningar som inte får blandas ihop. Monopolet på utrikeshandeln måste skydda den spirande socialistiska industrin mot konkurrensen från billigare kapitalistiska varor. Men dess mål är ingalunda att inom en arbetarstats gränser, eller en grupp av stater som har avskaffat kapitalismen, återskapa alla jordbruks- och industribranscher som finns i resten av världen. Ett sådant åtagande är helt utopiskt. Att slå in på denna väg skulle påtvinga producenterna i länder med en socialiserad ekonomisk bas ytterligare, onödiga och undvikbara uppoffringar.

Den korrekta linjen är att på ett genomtänkt sätt *beräkna* fördelarna och nackdelarna med vissa handelsförbindelser med den internationella kapitalistiska marknaden, och ta hänsyn till vissa tydliga prioriteringar (försvar, industriell utrustning för att "lansera" industrialiseringen, vetenskapliga verktyg, etc.). Även begreppet "förlust" är relativt. Det kanske är att föredra att exportera vissa varor "med förlust" för att göra det möjligt att importera andra varor "till världsmarknadspris", när denna förlust är mindre än den förlust som skulle orsakas av att det byggs fabriker som döms till att arbeta "med förlust" under en lång period. Men det vore inte berättigat att föredra det när de varor som exporteras "med förlust" skulle kunna utgöra basen för en tillverkningsindustri som arbetar "med vinst", både för den nationella ekonomin och för den internationella marknaden. Inte heller skulle det vara berättigat om förlusten som orsakas av denna export skulle vara högre än förlusten av att inrätta nya fabriker, som kunde använda det exporterade materialet för att tillverka produkter som skulle kunna ersätta varor som tidigare har importerats till höga kostnader.

Ännu mindre får *behovet* att skydda sig mot utländsk konkurrens blandas ihop med ett "socialistiskt ideal" om envælde. Det är tydligt att detta behov finns kvar så länge arbetsproduktiviteten i de länder som har avskaffat kapitalismen i allmänhet är lägre än i de imperialistiska länderna. Med en tillväxt av produktivkrafterna och en utvidgning av det geografiska område där kapitalismen har avskaffats, uppstår allt fler sektorer vars produkter kostar mindre vad gäller övergripande arbetsåtgång – med samma kvalitet – än de gör i olika imperialistiska länder eller till och med de mest utvecklade imperialistiska länderna. Därefter blir den internationella handeln med imperialistiska länder långt från ett nödvändigt ont utan istället en välsignelse. Från och med då tvingas den internationella kapitalistiska marknaden genom handel bidra till den socialistiska ackumulationen i länderna med en socialiserad ekonomisk bas. Ty under förhållanden med en högre socialistisk

³⁶ Från 1930 till 1955 förblev jordbruksproduktionen per capita (utom för industrigrödor) lägre i Sovjetunionen än i det tsaristiska Ryssland 1916. För djurskötsel överskreds inte 1913 eller 1928 års nivå förrän 1960, utom för svin.

produktivitet innebär varuutbytet en överföring av värde från de imperialistiska länderna till arbetarstaterna.

Fördelarna med en internationell arbetsdelning kan användas för att bygga socialismen, först och främst med hjälp av en viss specialisering som utnyttjar de särskilda geografiska, klimatmässiga eller mänskliga resurserna i de länder som har avskaffat kapitalismen. Ju mer industrialiseringen utvecklas (inklusive industrialiseringen av jordbruket) och produktivitetsnivån stiger i ett antal av den socialiserade ekonomins branscher, desto mer kan fördelarna med en internationell arbetsdelning utnyttjas i arbetarstaterna, oberoende av deras speciella *naturresurser*. Då kan dessa fördelar alltmer utnyttjas med hjälp av en teknologisk överlägsenhet på det ena eller andra industriella området över ett eller fler imperialistiska länder. Den princip med vilken detta mål går att uppnå är i slutändan mycket enkel: sälj billigare än de imperialistiska konkurrenterna men till priser som är högre än de verkliga produktionskostnaderna.

Tack vare sin industrialisering och redan uppnådda utvecklingsnivå befinner sig Sovjetunionen och vissa så kallade folkrepubliker (i synnerhet Östtyskland och Tjeckoslovakien) för närvarande i en ställning där deras produktivitetsnivå är högre än i de underutvecklade länderna, som uteslutande exporterar råvaror. Genom att handla med de underutvecklade länderna till "världsmarknadspriser" så exploaterar de dem ekonomiskt, dvs. drar en del av det arbete som används där till sin egen ekonomi. En sådan politik är i allmänhet inte tillåten, i så måtto som den hjälper till att befästa imperialismens grepp om dessa länder med hjälp av "världsmarknadspriserna", och till och med rättfärdigar det imperialistiska kapitalets utsugning av dem.³⁷ Det blir en riktig skandal när detta praktiseras mot andra länder som har avskaffat kapitalismen.

10. Ekonomiska relationer mellan arbetarstater

Sedan Andra världskriget har det geografiska område där kapitalismen har störtats blivit utvidgat, vilket ger ett visst antal konkreta ekonomiska problem som marxistiska teoretiker bara vagt kunde skönja under den föregående perioden.³⁸ Det knepigaste problemet är att avgöra den önskvärda graden av nationellt oberoende att slå fast planens mål och användningen av nationella resurser.

Ur abstrakt synvinkel kan det tänkas att den förnuftigaste lösningen utgörs av att alla länder som har avskaffat kapitalismen samlar alla sina resurser och utformar en enda utvecklingsplan för alla dessa länder. Det begränsar omkostnaderna och dubbelarbetet så mycket det går, och gör det möjligt att helt och fullt utnyttja principen om en internationell arbetsdelning. Men två argument talar mot ett antagande av denna extrema uppfattning.

För det första har de stora imperialistländernas exploatering av både små länder och flera till befolkningensmängd stora länder skapat en motreaktion i dessa länder, som svartsjukt bevakar sin nationella självständighet och misstror *alla* stora länder, inklusive de som har avskaffat kapitalismen. Dessutom har det nationella förtryck som flera av dessa länder drabbades av från den sovjetiska byråkratin, framförallt under Stalinperioden,³⁹ ytterligare spätt på denna misstro. Att i ett enda slag

37 Se Ernesto Che Guevaras tal till det afro-asiatiska ekonomiska seminariet i Alger, i **Che Guevara Speaks**, New York: Merit Publishers, 1967, s 106-117.

38 Men se Jevgenij Preobrazjenskij's **The New Economics**, som förutser att skapandet av ett system av ömsesidig hjälp upprättas mellan alla de länder där proletariatet har segrat.

39 Det avslöjade på den tiden av de jugoslaviska kommunistledarna (se Melentje Popovic, **Des Rapports Économiques Entre États Socialistes**, Paris: Le Livre Yugoslave, 1949). Nyligen avslöjade de kinesiska

fullständigt integrera alla arbetarstater ekonomiskt skulle krocka med de nationella känslorna hos dessa folk, som inte är beredda att göra några större eftergifter av sin överhöghet. Detta hinder går inte att bortse från annat än till priset av svåra politiska och sociala konflikter. Det går att övervinna på ett positivt sätt först efter en ganska lång övergångsfas där nationaliteterna i fråga får praktiska erfarenheter av ett helt osjälviskt och broderligt beteende från de industriellt utvecklade arbetarstaternas sida.

Dessutom skulle en fullständig sammanslagning av resurserna i länder på alltför olika utvecklingsnivåer bromsa deras övergripande utveckling istället för skynda på den. Det skulle omfördela resurser till de mest underutvecklade länderna, resurser som i de mer utvecklade länderna skulle vara tillgängliga för att utveckla industrier som vore mer avancerade och lämpade att ge impulser till en teknologisk utveckling i de icke kapitalistiska ekonomierna i sin helhet. En lika fördelning av resurser med ett så folkrikt land som Kina skulle hota att leda till en allmän minskning av levnadsstandarden i alla andra länder inom "lägret", vilket snabbt skulle få negativa effekter på både det sociala och politiska området liksom inom själva den ekonomiska sfären.

Men även om det inte är tillrådligt att totalt slå samman det icke kapitalistiska lägets resurser, så leder en fullständigt självständig utveckling av varje arbetarstats ekonomi till lika irrationella effekter. Det finns idag ett överflöd av bevis för detta oförnuft i Östeuropa och Asien: en parallell utveckling av tillverkade artiklar (bilar t ex) som ligger långt under lönsamhetströskeln (för att inte tala om optimala nivåer); envisheten hos länder som Östtyskland att utveckla en stålindustri för vilken de inte har någon av de nödvändiga grundläggande råvarorna; Polens fortsatta utökning av kolindustrin, som är på väg rakt mot överkapacitet och kronisk överproduktion, bara för att kol betraktas som en av Polens få "nationella rikedomar"; bristande samordning mellan Sovjetunionen och Kina för gemensam utvinning av naturresurserna i Centralasien på båda sidor om den kinesisk-sovjetiska gränsen och för att (inklusive med bosättningar) utveckla de halvt ökenliknande regionerna; konkurrensen mellan flera arbetarstater på den internationella kapitalistiska marknaden för jordbruksprodukter och produkter från den lätta industrin (på vissa områden sträcker sig denna konkurrens till och med till produkter från maskinvaruindustrin), etc., etc. Det säger sig själv att den inskränkta nationalistiska mentalitet som de olika makthavande byråkratierna i dessa länder ger exempel på bara kan öka de subjektiva och objektiva hinder som står i vägen för en ekonomisk integrering.

Den rimligaste lösningen verkar vara att undvika båda dessa extremer, det vill säga en snabb fullständig integrering och en "fullständigt självständig nationell utveckling". Det som måste göras är att gynna ett system av successiv integrering av arbetarstaternas ekonomier, som skulle respektera den nationella planeringens självbestämmande så länge länderna i fråga inte är verkligt och ärligt övertygade om fördelarna med att ge upp överhögheten, men som på samma gång skulle gå framåt mot ett nödvändigt ekonomiskt enande. Detta enande skulle fullföljas både genom att skapa en rad gemensamma institutioner och verktyg och med hjälp av medvetna ansträngningar för att minska de olika utvecklingsnivåer som skiljer de olika arbetarstaterna.

Vad gäller institutioner, skulle en ekonomisk integrering först av allt underlättas genom att skapa en

kommunisterna det faktum att under handeln mellan Sovjetunionen och Yttre Mongoliet, byttes ett sovjetiskt däck mot 40 mongoliska får, en meter sovjetiskt ylletyg mot 50 kg mongoliskt ull, en sovjetisk cykel mot 4 mongoliska får, etc., etc. (**Renmin Ribao**, 13 september 1967).

enhetlig valutazon (först ömsesidig, sedan multilateral valutakonvertibilitet) och slutligen en enda valutazon, skapandet av gemensamma planeringsorgan i specifika sektorer, gemensam projektering av långsiktiga planer för zoner eller regioner som består av två eller fler länder, etc.

Det avgörande är att dessa olika experiment inte objektivt fungerar som – eller subjektivt upplevs som – sätt för att underordna ”fattiga” länder under de ”rika”, eller för att de ska kunna exploateras av dem. Det är därför det är absolut oumbärligt att medvetna ansträngningar görs för att överföra resurser från de mest utvecklade arbetarstaterna till de mindre utvecklade. Om detta görs i en omfattning som inte skulle undergräva möjligheten till tillväxt i de mest utvecklade arbetarstaterna, eller en ständigt ökande levnadsstandard för deras folk, så skulle en sådan överföring bli den viktigaste drivkraften för en ekonomisk integrering. Denna överföring krävs speciellt ur moralisk och politisk synvinkel – den proletära internationalismen – eftersom det till syvende och sist är den enda vägen att kompensera för de fördelar som de mer utvecklade arbetarstaterna får av sin handel med de mindre utvecklade länderna, fördelar som är resultatet av det ojämna utbyte som finns inneboende i handelsförbindelser till marknadspriser mellan länder med avsevärt olika genomsnittlig arbetsproduktivitet.